

BYZANTINA ŁÓDZIENSIA

XXI

Błażej Cecota

Arabskie oblężenia Konstantynopola w VII–VIII wieku

Rzeczywistość i mit

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Błażej Cecota

Arabskie oblężenia Konstantynopola w VII–VIII wieku

Rzeczywistość i mit

[Kup książkę](#)

BYZANTINA ŁODZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

założona przez

Profesora Waldemara Cerana

w

1997 r.

Nº XXI

[Kup książkę](#)

BYZANTINA ŁODZIENSIA
XXI

Błażej Cecota

**Arabskie oblężenia
Konstantynopola w VII–VIII
wieku**

Rzeczywistość i mit

BYZANTINA LÓDZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

Nº XXI

KOMITET REDAKCYJNY

Mirosław J. Leszka – przewodniczący
Andrzej Kompa – sekretarz
Sławomir Bralewski
Paweł Filipczak
Maciej Kokoszko
Kiril Marinow
Teresa Wolińska

RECENZENT

dr hab. Jarosław Dudek, profesor Uniwersytetu Zielonogórskiego

OPRACOWANIE REDAKCYJNE ADIUSTACJA I KOREKTA

Mirosław J. Leszka

OKŁADKĘ I LAYOUT PROJEKTOWAŁ

Sebastian Buzar

INDEKSY

Karol Latocha, Agent PR

ADRES REDAKCJI

Katedra Historii Bizancjum UŁ
ul. A. Kamińskiego 27a
90-219 Łódź, Polska
bizancjum@uni.lodz.pl
www.bizancjum.uni.lodz.pl

SKŁAD I ŁAMANIE

Oficyna Wydawnicza Edytor.org
Lidia Ciecierska, Agent PR

ark. wyd. 12,9; ark. druk. 13,625

Ilustracje na okładce © Mirosław J. Leszka

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji
nr DEC-2012/04/M/HS3/00564

Uniwersytet
ŁÓDZKI

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015. Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I • Wydrukowano na papierze Stella Press 65 g dostarczonym przez Zing Sp. z o.o. •
Zam.nr W.07055.15.o.M • Printed in Poland • ISBN 978-83-7969-904-09

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego • 90-131 Łódź, ul. W. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl • księgarnia@uni.lodz.pl • tel. (42) 665 58 63

Kup książkę

Spis treści

Wstęp	I
 ROZDZIAŁ I	
Cesarstwo bizantyńskie w VII i w początkach VIII w.	13
1. Straty terytorialne cesarstwa.....	14
2. Gospodarczo-społeczny regres cesarstwa.....	32
3. Próby reformy cesarstwa.....	39
 ROZDZIAŁ II	
Kalifat Umajjadów w epoce ekspansji	45
1. Administracja państwa Umajjadów.....	46
2. Armia Umajjadów.....	55
3. Arabskie ekspedycje na Azję Mniejszą.....	63
 ROZDZIAŁ III	
Pierwsze oblężenie Konstantynopola przez Arabów	77
1. Mury Konstantynopola, flota, grecki ogień – kwestie militarne.....	78
1.1. Mury Konstantynopola.....	78
1.2. Ogień grecki – ogień arabski?.....	83

2. Sytuacja geostrategiczna przed pierwszą wyprawą na Konstantynopol	86
2.1. Flota bizantyńska – flota arabska	86
2.2. Działania floty arabskiej na Morzu Śródziemnym przed pierwszym oblężeniem Konstantynopola	92
3. Oblężenie Konstantynopola w latach 674–678	96

ROZDZIAŁ IV

Oblężenie Konstantynopola w latach 717–718	105
1. Arabskie i bizantyńskie przygotowania wojenne	106
2. Kampania azjatycka Maslamy	109
3. Przebieg wydarzeń pod Konstantynopolem	117
4. Bułgarzy wobec arabskiego oblężenia Konstantynopola w latach 717–718	121
5. Stosunki kalifatu umajjadzkiego z Chazarami oraz dynastią Tang a oblężenie Konstantynopola w latach 717–718	129

ROZDZIAŁ V

Echa oblężeń Konstantynopola w źródłach proveniencji zachodniej i wschodniej.	
Kształtowanie mitu	137
1. Wizerunek cesarzy jako obrońców chrześcijańskiego świata. „Interwencje Boga” w chrześcijańskich relacjach dotyczących oblężeń Miasta	138
1.1. Źródła bizantyńskie	138
1.2. Źródła armeńskie	142
1.3. Źródła zachodnie	146
1.4. Źródła syryjskie	147
1.5. Podsumowanie	147
2. Nieosiągnięty cel arabskiej ekspansji. Konstantynopol w hadisach	148
3. Niepotwierdzone oblężenia Konstantynopola	158
3.1. Oblężenie roku 654/655	159
3.2. Oblężenie 663 / 666/667 (668) r.	161
Zakończenie	165
Wykaz skrótów	171
Bibliografia	173
Summary	193
Indeks osób	197
Indeks nazw geograficznych i etnicznych	203

Wstęp

Wiek siódmy dla cesarstwa bizantyńskiego był czasem wieloaspektowego przełomu dziejowego. Doszło wówczas do poważnego ograniczenia terytorium państwa, a co za tym idzie, zmianie uległy perspektywy polityczne i społeczno-gospodarcze. Kolejni cesarze dynastii, założonej przez Herakliusza, stanęli przed głębokimi problemami związanymi z konfliktem religijnym, gospodarczym regresem i załamaniem niektórych instytucji państwowych. Niemal pięćdziesięcioletni przedział czasu po śmierci Herakliusza to okres reform cesarstwa, mających na celu dostosowanie jego instytucji do funkcjonowania w nowych warunkach politycznych i społecznych. Ograniczenie terytorium Bizancjum doprowadziło nie tylko do problemów z zapewnieniem podstawowych funkcji państwa, jak przede wszystkim utrzymanie armii zdolnej do obrony granic, ale spowodowało również głębokie zmiany w strukturze społecznej i narodowościowej. Należy stwierdzić, że władze konstantynopolańskie sprawdziły się w tym trudnym okresie. Przełamały na nowo funkcje państwa, ograniczając jego obowiązki, przy jednoczesnym zapewnieniu realizacji jego podstawowych zadań. Jedną z najistotniejszych kwestii, która musiała zostać rozwiązana przez ówczesnych cesarzy bizantyńskich, była obrona państwa przed wyniszczającymi je najazdami arabskimi, które w pewnych momentach wręcz zagrażały istnieniu cesarstwa.

Arabskie oblężenia Konstantynopola, oprócz zwycięskich wojen Herakliusza z Persją, późniejszej utraty, do niedawna najważniejszych, bizantyńskich

provincji – Syrii i Egiptu oraz reform wojskowych i gospodarczych następców wielkiego cesarza, można zaliczyć do najistotniejszych wydarzeń w siódmym i początkach ósmego wieku. Opór Bizantyńczyków wobec arabskiej ekspansji w ich własnej stolicy, choć może nie decydujący dla wyniku zmagania z kalifatem, jak chcą niektórzy badacze, urosł z pewnością do rangi symbolu.

Pomimo swojego znaczenia, oblężenia Konstantynopola przez Arabów nie doczekały się jak dotąd kompletnego, odrębnego studium w formie monograficznej. Zanedbanie to doprowadziło z jednej strony do powielania istniejących od kilkunastu lat schematów, dotyczących kwestii tak fundamentalnych jak przebieg pierwszego oblężenia stolicy cesarstwa, z drugiej strony wyzwoliło pewną dowolność interpretacyjną współczesnych badaczy, która doprowadziła ich do stwierdzeń tak kontrowersyjnych, jak np. całkowite negowanie pierwszego starcia pod Konstantynopolem, pomimo obecności licznych wzmianek źródłowych¹. Dysponujemy jedynie drobnymi artykułami, w istocie podejmującymi niektóre tylko wątki z przebogatej historii obydwu starć militarnych nad Bosforem. Mam tu na myśli przede wszystkim prace Mariusa Canarda², Rodolphe’a Guillaunda³ oraz Andreasa Stratos⁴. Stanowią one nieocenione źródło informacji i interpretacji, a odwołania do koncepcji, które się w nich pojawiają, wielokrotnie znajdzie Czytelnik na kartach niniejszej książki. W jej przygotowaniu niezwykle pomocne okazały się również analizy takich badaczy jak: Hélène Ahrweiler⁵, Ernest W. Brooks⁶, Vassilios Christides⁷,

¹ J. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, Oxford 2010, s. 303sqq.

² *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, JA 208, 1926, s. 61–121.

³ *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717–718)*, [in:] i d e m, *Études byzantines*, Paris 1959, s. 109–133.

⁴ *Siège ou blocus de Constantinople sous Constantin IV*, JÖB 33, 1983, s. 89–107.

⁵ *L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe–IXe siècles)*, RH 227, 1962, s. 1–32; *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles*, Paris 1966.

⁶ *The Arabs in Asia Minor (641–750). From Arabic Sources*, JHS 18, 1898, s. 182–208.

⁷ *Two Parallel Naval Guides of the Tenth Century: 'Qudarna's' Document and Leo VI's Narmachica. A Study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness*, GA 1, 1982, s. 51–103; *The Naval Engagement of Dhat as-Sawari A.H. 34/AD 655–656*, Byz 13, 1985, s. 1331–1345; *The Transmission of Chinese Maritime Technology by the Arabs to Europe*, The American Neptune 52, 1992, s. 38–45; *New Light on Navigation and Naval Warfare in the Eastern Mediterranean, the Red Sea and the Indian Ocean (6th–14th centuries AD)*, Nu 3, 1993, s. 3–12; *Byzantine Dromon and Arab Shini: The Development of the Average Byzantine and Arab Warships and the Problem of the Number and Function of the Oarsmen*, [in:] *Tropis III. 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Athens 1989 Proceedings*, ed. H. Tzalas, Athens 1995, s. 111–122; *How Chinese Naval Technology Passed to the Mediterranean via the Arabs: Once Again the Single*

Hamilton A.R. Gibb⁸, John Haldon⁹, Gerald R. Hawting¹⁰, Philip Hitti¹¹, Walter E. Kaegi¹², Hugh Kennedy¹³, Angeliki E. Laiou¹⁴, Ralph-Johannes Lilie¹⁵, Danuta Madeyska¹⁶, Warren Treadgold¹⁷.

W rozdziale pierwszym (*Cesarstwo bizantyńskie w VII i początkach połowie VIII wieku*) zaprezentowałem najważniejsze aspekty określające funkcjonowanie ówczesnego państwa Rzymian. W podrozdziale otwierającym przedstawiłem krótką historię wojen arabsko-bizantyńskich o Syrię i Egipt. Kolejna część rozdziału poświęcona została omówieniu sytuacji gospodarczo-społecznej, w jakiej znalazło się cesarstwo po stracie wyżej wspomnianych terytoriów, będąc pod nieustanną presją ze strony arabskich najeźdźców działających na obszarze małoazjatyckim. Przeanalizowałem tu obecny stan wiedzy na temat problemów

Rudder, [in:] *Tropis V. Proceedings of the Fifth International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, ed. H. Tzalas, Athens 1999, s. 93–100.

⁸ *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923; *The Fiscal Rescript of 'Umar II*, Ara 2, 1955, s. 2–7; *Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate*, DOP 12, 1958, s. 219–233.

⁹ *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990; *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565–1204*, London 1999; 'Greek Fire' Revisited: Recent and Current Research, [in:] *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 2006, s. 290–325.

¹⁰ *The First Dynasty of Islam. The Umayyad Caliphate AD 661–750*, Carbondale–Edwardsville 1987.

¹¹ *Dzieje Arabów*, przeł. W. Dembski, M. Skuratowicz, E. Szymański, Warszawa 1969.

¹² *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992; *Heraclius. Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003.

¹³ *The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State*, London–New York 2001; *The Decline and Fall of the First Muslim Empire*, Isl 81, 2004, s. 3–30; *The Prophet and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, London–New York 2004; *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, tłum. M. Wilk, Warszawa 2011.

¹⁴ *Exchange and Trade Seventh-Twelfth Centuries*, [in:] *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A.E. Laiou, Washington 2002, s. 697–769. Pożyteczny okazał się cały wspomniany tutaj zbiór artykułów.

¹⁵ *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandel des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert*, München 1976.

¹⁶ *Historia świata arabskiego. Okres klasyczny: od starożytności do końca epoki Umajjadów (750)*, Warszawa 1999.

¹⁷ *Seven Byzantine Revolutions and the Chronology of Theophanes*, GRBS 31, 1990, s. 203–227; *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997; *The Military Land and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire*, HUS 7, 1983, s. 619–631; *On the Value of Inexact Numbers*, Bsl 50, 1989, s. 57–61; *Bizancjum i jego armia 284–1081*, przekł. M. Grabska-Ryńska, Wodzisław Śląski 2011.

ekonomicznych (przede wszystkim handlowych) cesarstwa w warunkach arabskiej ekspansji, kwestii demograficznych i zniszczeń tkanki gospodarczej Azji Mniejszej dokonanych przez muzułmańskie najazdy. W ostatnim podrozdziale skupiłem się na opisanu podejmowanych przez cesarzy reform państwa, przede wszystkim dotyczących struktur wojskowych i obronnych, na dalszym planie pozostawiając politykę przesiedleń, mającą zniwelować problemy demograficzne.

W rozdziale drugim (*Kalifat Umajjadów w epoce ekspansji*) przedstawiłem rozwój administracyjno-militarny kalifatu pod panowaniem tej dynastii oraz kwestie wypraw arabskich w głąb Azji Mniejszej, które w efekcie zaowocowały dobrym przygotowaniem muzułmanów do podjęcia ekspedycji przeciwko stolicy cesarstwa. Pierwszy podrozdział dotyka zagadnień *stricte* administracyjnych. Uwypuklone zostało w nim wykorzystanie wzorców bizantyńskich w zarządzaniu podbitymi przez muzułmanów prowincjami. Nie bez znaczenia w kontekście wypraw na Konstantynopol było również przeanalizowanie procesu rozszerzania prerogatyw kalifa. W kolejnym podrozdziale zawarłem krótki opis problemów jakie nastręczają nam badania nad arabską wojskowością. Poruszyłem tu zarówno kwestie organizacji armii, procesu jej profesjonalizacji jak również liczebności. Ze względu na pewne niedomagania badań związanych z uzbrojeniem wojowników arabskich w okresie sprawowania władzy przez Umajjadów, kwestie te potraktowałem marginalnie. Trzeci podrozdział poświęcony został opisowi ekspedycji wymierzonych w bizantyńską Azję Mniejszą.

W rozdziale trzecim (*Pierwsze oblężenie Konstantynopola przez Arabów*) przeanalizowałem zagadnienia związane z pierwszym oblężeniem Konstantynopola (674–678). Fragment ten otwierają rozważania dotyczące atutów, jakimi dysponowali Bizantyńczycy podczas obrony stolicy cesarstwa. Omówione zostały tutaj kształt i funkcje murów Konstantynopola oraz historia pochodzenia i zastosowania ognia greckiego. Drugi podrozdział otwiera charakterystyka reform morskich przeprowadzonych przez Konstansa II i Justyniana II. Kolejną część tego podrozdziału stanowią rozważania na temat podobieństw pomiędzy flotą arabską i bizantyńską. Następnie przeanalizowałem arabskie doświadczenia w prowadzeniu działań militarnych na morzu, zdobyte na innych niż bizantyński teatrach wojennych, przede wszystkim w Persji i Sindzie. Podrozdział kończy się rozważaniami na temat działań floty arabskiej i bizantyńskiej na obszarze wschodniej i środkowej części Morza Śródziemnego w okresie poprzedzającym pierwsze oblężenie. Wydarzeń związanych z oblężeniem tyczy się natomiast ostatni podrozdział w tej części pracy. Podejmuję tam próbę rekonstrukcji wydarzeń na podstawie źródeł bizantyńskich, arabskich oraz syryjskich, polemizując również z hipotezami zaprezentowanymi przez takich badaczy jak Andreas Stratos oraz Marek Jankowiak.

Rozdział czwarty (*Oblężenie Konstantynopola w latach 717–718*) poświęciłem drugiemu oblężeniu Konstantynopola przez Arabów. W podrozdziale otwierającym te rozważania omówiłem kwestie związane z arabskimi i bizantyńskimi przygotowaniem przed głównym starciem pod stolicą cesarstwa. Opis obejmuje zarówno zagadnienia związane z dyplomacją, jak i wojskowością. Podrozdział drugi dotyczy kampanii azjatyckiej Maslami, która miała miejsce pomiędzy 715 a 717 r. Główne wątki poruszone w tym miejscu to: kwestie marszruty oddziałów arabskich przez Azję Mniejszą, zagadnienia negocjacji z Leonem, strategiem Anatolikonu i przyszłym cesarzem oraz możliwe wyjaśnienia zagadkowych opisów dotyczących wydarzeń w Pergamonie. W podrozdziale trzecim omówiłem przebieg wydarzeń pod Konstantynopolem, którą to rekonstrukcję oparłem przede wszystkim na przekazie Teofanesa Wyznawcy, jako relacji najbardziej spójnej z dostępnymi nam dzisiaj. Kolejny podrozdział poświęciłem rozstrzygnięciu kontrowersyjnych kwestii związanych z bułgarskim wątkiem w oblężeniu. W ostatnim podrozdziale, piątym, podejmuję interesujące, a dotąd w ogóle nie omawiane w kontekście starcia pod Konstantynopolem, zagadnienia dotyczące się konfliktów kalifatu z Chazarami i dynastią Tang, które miały miejsce w tym samym czasie, co wojna o stolicę Bizantyńczyków.

Rozdział piąty (*Echa oblężeń Konstantynopola w źródłach proveniencji zachodniej i wschodniej. Kształtowanie mitu*), kończący niniejszą książkę, poświęcony został zagadnieniu recepcji wydarzeń pod Konstantynopolem, zarówno pierwszego, jak i drugiego oblężenia, w źródłach proveniencji zachodniej i wschodniej – zarówno chrześcijańskiej, jak i islamskiej. W podrozdziale pierwszym omówiłem problem wizerunku cesarzy bizantyńskich jako obrońców chrześcijańskiego świata przed inwazją niewiernych, co symbolizowała obrona Konstantynopola. Skupiam się tu przede wszystkim na występujących różnicach pomiędzy przekazami bizantyńskimi, armeńskimi, syryjskimi oraz łacińskimi. Kolejny podrozdział traktuje o sposobie przedstawienia stolicy cesarskiej i walk pod nią w religijnej literaturze islamskiej – hadisach. Omówiłem tu sposób wykorzystania symbolu Konstantynopola jako elementu apokaliptyki islamskiej. Próbowałem również wykazać, że fragmenty hadisów, traktujące o cesarskiej stolicy i stosunkach arabsko-bizantyńskich, mogły mieć swój pierwowzór w rzeczywistych wydarzeniach. W ostatnim podrozdziale starałem się przeanalizować źródła dotyczące dwóch wydarzeń z dziejów wojen Arabów z Bizantyńczykami, które według niektórych badaczy mogą służyć za przesłanki do formułowania tez o dwóch dodatkowych oblężeniach Konstantynopola w siódmym wieku.

Podczas pisania niniejszej dysertacji korzystałem ze źródeł bizantyńskich, arabskich, syryjskich, armeńskich, koptyjskich oraz łacińskich i mozarabskich.

Głównym źródłem, stanowiącym podstawę zaprezentowanych rozważań, była *Chronografia* autorstwa Teofanesa Wyznawcy. Chronograf, wedle kilku zachowanych żywotów, których wiarygodność trudno potwierdzić lub odrzucić jednoznacznie, urodził się około roku 758/760, w rodzinie dobrze sytuowanej, o ile nie arystokratycznej. Jej powiązania sięgały późniejszych cesarzy domu macedońskiego. Osierocony bardzo wcześnie przez ojca, dostał się Teofanes na dwór cesarski. Po prawdopodobnie nieudanym małżeństwie Teofanes zamieszkał w klasztorze, niedaleko Kyzyku, położonym na azjatyckim wybrzeżu morza Marmara. Później przyszedł chronograf ufundował jeszcze jeden klasztor, na wyspie Kalonimos. Wiadomo także, że rodzina jego miała silne zapatrywania ikonodulskie. Także sam Teofanes był czcicielem obrazów, popierał m.in. drugi sobór nicejski. Kiedy Leon V powrócił do polityki ikonoklastycznej, Teofanes został uwięziony. Następnie wygnano go na wyspę Samotrakę, gdzie umarł w roku 818. Jego dzieło, które pisał być może w latach 810–815, jest najważniejszym źródłem dla okresu tzw. ciemnych wieków w bizantyńskiej historii. Dodatkowo, naśladując Jerzego Synkellosa, którego dzieło kontynuował, zachował pewną dyscyplinę chronologiczną. Jego *Chronografia* opiera się co prawda na erze aleksandryjskiej (jej początek przypadał na 5492 p.n.e.), a nie powszechnie wtedy stosowanej bizantyńskiej (5509 p.n.e.), jednak używa także indykcji, co pozwala na konfrontowanie datacji. Dyskutowaną w nauce jest rola, którą odegrał Teofanes w powstaniu *Chronografii*. Do niedawna popularne było przekonanie, że nie można określić mianem autora tego dzieła – uważano, że zredagował jedynie materiały zebrane przez Jerzego Synkellosa albo nawet spisał notatki poprzednika. Obecnie pojawiają się ponownie głosy przekonujące za osobnym autorstwem obu dzieł stanowiących podwójną całość¹⁸.

¹⁸ Na temat Teofanesa i jego dzieła dysponujemy obszerną bibliografią. Warto wymienić m.in.: O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław 1984, s. 132sqq; A.P. Każdani, *Istorija vizantijskoj literatury (650–850 gg.)*, St-Peterburg, s. 266–304; J.N. Ljubarskij, *Concerning the Literary Technique of Theophanes the Confessor*, Bsl 56, 1995, s. 317–322; C. Mango, *Who wrote the Chronicle of Theophanes?*, ZRVI 18, 1978, s. 9–17; i d e m, *Introduction*, [in:] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, transl. i d e m, R. Scott, with assistance of G. Greatrex, Oxford 1997, s. XLIII–C; A.S. Prosdfoot, *The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty*, B 44, 1974, s. 367–439; I. Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813*, Berlin 1991; L.M. Whitby, *The Great Chronographer and Theophanes*, BMGS 8, 1982/1983, s. 1–20; P. Yannopoulos, *Les vicissitudes historiques de la Chronique de Théophane*, B 70, 2000, s. 527–553; i d e m, «Comme le dit Georges le Syncelle ou, je pense, Théophane», B 74, 2004, s. 139–146; i d e m, *Théophane de Sigriani le Confesseur (759–818). Un héros orthodoxe du second iconoclisme*, Bruxelles 2013; A. Kompa, *Zbieżność losów*

Z innych źródeł bizantyńskich warto wymienić dzieła: Nicefora, patriarchy Konstantynopola (*Historia syntomos*)¹⁹, Jerzego Mnicha (*Chronikón syntomos*)²⁰ oraz Jana Zonarasa (*Epitomé historion*)²¹.

W swojej pracy korzystałem także z kronik armeńskich, m.in. *Historii cesarza Herakliusza* Sebeosa. O życiu tego autora nie wiemy zbyt wiele. Był biskupem i brał udział w pierwszym soborze w Dwinie w 645 r. Swoje dzieło zakończył opisem pierwszych arabskich sukcesów w VII w.²² Jego kontynuatorem był Ghewond, który napisał dzieło pt. *Historia kalifów*. Autor ten otrzymał prawdopodobnie gruntowne wykształcenie teologiczne, przygotowując się do kariery kościelnej. Jego dorosłe życie związane było z miastem Dwin, stolicą armeńskiego patriarchatu. Tam też osiągnął stopień *wardapeta*, czyli uczonego teologa. Tytuł ten stał się także przydomkiem autora, obok drugiego – *Yerets* (ksiądz lub starszy). Ghewond zmarł najprawdopodobniej niedługo po roku 788. *Historia kalifów* zawiera wiele cennych informacji na temat relacji bizantyńsko-armeńskich i stosunku Armeńczyków do władz cesarskich i samych cesarzy²³.

a zbieżność narracji. O strukturze i autorstwie „Chronografii” Teofanesa, [in:] *Średniowieczna wizja świata. Jedność czy różnorodność*, red. T. Wołoska, M.J. Leszka, Łódź 2009, s. 146–155; i d e m, *In search for the own words of George Syncellus and Theophanes the Confessor: The authorship of the Chronographia reconsidered*, TM 19, 2015, s. 73–92 (poszerzona wersja: *Gnesioi filoi: the search for George Syncellus and Theophanes the Confessor’s own words, and the authorship of their oeuvre – the unabridged version* – w druku, SCer 5, 2015).

¹⁹ Na temat życia i twórczości patriarchy Nicefora, zob. P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople: Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford 1958, s. 545sq; O. Jurewicz, *op. cit.*, s. 135sq; E.A. Fisher, *Life of the Patriarch Nikephoros I of Constantinople*, [in:] *Byzantine Defenders of Images. Eight Saints’ Lives in English Translation*, ed. A-M. Talbot, Washington 1998, s. 25–142.

²⁰ O. Jurewicz, *op. cit.*, s. 137sq.

²¹ *Ibidem*, s. 236sq.

²² *Historia cesarza Herakliusza* obejmuje okres od końca V w. do drugiej połowy VII w. Na temat Sebeosa zob. *The Heritage of Armenian Literature. From the Sixth to the Eighteenth Century*, ed. A.J. Hacyan, G. Basmajian, E.S. Franchuk, N. Ouzounian, Detroit 2002, s. 81–93; R.W. Thomson, *The Armenian Text*, [in:] *Sebeos* (transl. R.W. Thomson), p. I, s. 31–78.

²³ Na temat Ghewonda i jego dzieła zob. Z. Arzumanian, *Studies in Armenian Historiography. Bishop Sebēos, Lewond the Priest, Kirakos of Gandzak*, Philadelphia 1981, s. 21–34; R. Bedrosian, *Translator’s Preface*, [in:] *Ghewond’s History*, transl. i d e m, <http://rbedrosian.com/ghewint.htm>; *The Heritage of Armenian Literature...*, s. 140–160; J.-P. Mahé, *Le problème de l’authenticité et de la valeur de la Chronique de Lewond*, [in:] *Arménie et Byzance – histoire et culture*, Paris 1996, s. 119–126; M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury arabska, armeńska, etiopska, gruzińska, koptyjska, syryjska*, Warszawa 1999, s. 142. Podstawowa praca na ten temat, jest niestety niedostępna w językach kongresowych, zob. N. Akinian, *Ghewond er’ets’ patmagir*, Vienna 1930.

Istotną rolę w mojej pracy odegrały źródła syryjskie²⁴, zarówno monofizyczne, jak i nestoriańskie. Wśród tych pierwszych należy wymienić przede wszystkim Michała Syryjczyka, patriarchę kościoła jakobickiego z lat 1166–1199 i autora największej i najistotniejszej monofizycznej kroniki²⁵. Warto również zwrócić uwagę na *Kroniki* doprowadzone do 819 i 846 r.²⁶, dzieło Pseudo-Dionizjusza z Tell-Mahre²⁷ oraz *Kitab al-Unwan* Agapiusza, melkickiego biskupa Membidż w Syrii²⁸. Z nestoriańskich winny jestem wspomnieć o Eliaszu z Nisibis, arcybiskupie tego miasta w początkach jedenastego wieku, autorze *Opus chronologicum*²⁹ oraz *Kronice Sirt*³⁰. Duże znaczenie miały również informacje pozyskane z dzieł mozarabskich, przede wszystkim zaś z *Kroniki do 754 r.*, tzw. *Continuatio Hispana*³¹.

Nie bez znaczenia dla kształtu dysertacji była również egipska *Kronika świata* autorstwa Jana, biskupa Nikiu. *Kronika* powstała najprawdopodobniej w języku greckim, a tylko niektóre fragmenty (dotyczące wyłącznie Egiptu) napisane zostały od razu w języku koptyjskim³². Kolejnym dziełem egipskiego kronikarstwa, z którego korzystałem, jest *Historia patriarchów aleksandryjskich*³³. Kom-

²⁴ Ogólna charakterystyka w: S.P. Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, Kottayam 1997, s. 110sqq.

²⁵ Na jego temat m.in.: W. Wright, *A Short History of Syriac Literature*, London 1894, s. 250sqq; R. Duval, *La littérature syriaque*, Paris 1907, s. 196sqq; J.-B. Chabot, *Littérature syriaque*, Paris 1935, s. 125sqq.

²⁶ *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, including Two Seventh-Century Syriac Apocalyptic Texts and an Historical Introduction A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland, Liverpool 1993, s. 75–84.

²⁷ W. Witkowski, *Introduction*, [in:] *Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre Chronicle (known also as the Chronicle of Zuqnin)*, part III, transl. with notes and introduction idem, Liverpool 1996, s. XIVsqq.

²⁸ A.A. Vasiliev, *Introduction*, [in:] Agapiusz [=PO 5].

²⁹ J.-B. Chabot, *Littérature syriaque...*, s. 118sqq.

³⁰ *Histoire Nestorienne (Chronique de Séert)*, p. II, transl. A. Scher, R. Griveau, Turnhout 1983.

³¹ K.B. Wolf, *Introduction*, [in:] *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, trans. with notes and introduction idem, Liverpool 1999, XVsqq; idem, *Chronicle 754*, [in:] *Medieval Iberia. Readings from Christian, Muslim and Jewish Sources*, ed. O.R. Constable, Philadelphia 1997, s. 29.

³² Więcej na ten temat: R.H. Charles, D. Litt, *Introduction*, [in:] Jan z Nikiu, s. IIIsqq; O. Jurawicz, *op. cit.*, s. 111sqq.

³³ Na temat *Historii patriarchów aleksandryjskich* (arab. *Ta'rik Batarikat al-Kanisah al-Misriyah* – zwanej inaczej *Żywotami Świętego Kościoła*) zob. J. den Heijer, *Coptic Historiography in the Fātimid, Ayyubid and Early Mamluk Periods*, MeEn 2.1, 1996, s. 67–98; idem, *History of the Patriarchs of Alexandria*, [in:] *The Coptic Encyclopedia*, vol. IV, ed. A.S. Atiya, New York 1991, s. 1238–1242; M. Starowieyski, *op. cit.*, s. 91–92.

pilację przypisuje się najczęściej Sewerowi, biskupowi z Hermopolis. Sewer był jednym z pierwszych Koptów dla których język arabski stał się głównym. Jest prawdopodobnie autorem ponad dwudziestu prac w tym języku, m.in. tzw. *Księgi soborów*, której treść była wymierzona przeciw patriarsze melkickiemu Eutychiuszowi. Sewer brał także czynny udział w kilku dysputach religijnych, m.in. z Żydami w roku 975³⁴.

Na zakończenie, choć to wcale nie oddaje wagi tych źródeł dla moich badań, wspomnieć muszę o relacjach muzułmańskich. Na pierwsze miejsce wysuwa się tu zdecydowanie praca Abu Dża'fara Muhammada Ibn Dżarira al-Tabariego, żyjącego na przełomie IX i X w., jednego z najważniejszych arabskich historyków doby kalifatu, a jednocześnie zasłużonego egzegety Koranu. Jego *Tarikh al-Rusul wa al-Muluk* (*Historia proroków i królów*) jest podstawowym źródłem do poznania historii zmagañ arabsko-bizantyńskich³⁵. Przedstawiając dzieje społeczności muzułmańskiej Tabari korzystał głównie z przekazów Ibn Ishaq'a oraz Wakidiego. Jeden z najważniejszych współczesnych badaczy twórczości Tabariego, Chase Robinson, podkreśla, że w obecnej fazie badań nad tekstem najprawdopodobniej niemożliwe jest określenie, w jakim aspekcie Tabari korzystał ze wspólnych źródeł z autorami, na których się powołuje, a na ile po prostu kopiował bezpośrednio fragmenty ich dzieł³⁶. Bezprzedmiotowa jednocześnie wydaje się toczona przez kilkadziesiąt lat dyskusja, która miała odpowiedzieć na pytanie, czy Tabari był jedynie kompilatorem, czy też można go uznać za pełnoprawnego autora, kreującego zapisy znajdujące się w *Historii proroków i królów*. Współczesne analizy nie pozostawiają wątpliwości, że tak on, jak i ówcześni autorzy wielkich historii muzułmańskich, nie tylko zbierali informacje znajdujące się w różnorodnych rocznikach i kronikach, ale twórczo

³⁴ Więcej na temat tej postaci zob. C. D e t l e f, G. M ü l l e r, *Severos*, [in:] *Biographisch – Bibliographisches Kirchenlexikon*, http://www.bautz.de/bbkl/s/s2/severos_i_a_m.shtml [tekst przetłumaczony na język angielski przez Rogera Pearse'a znajduje się na stronie: http://www.ccel.org/p/pearse/morefathers/severus_hermopolis_hist_alex_patr_oo_eintro.htm]; F. R o f a - i l F a r a g, *The Technique of Research of a Tenth Century Christian Arab Writer: Severus ibn al-Muqaffa*, Mu 86, 1973, s. 37–66; M. S t a r o w i e y s k i, *op. cit.*, s. 134.

³⁵ Podstawowe informacje: R. P a r k t, *Al-Tabari, Abu Dja'ar Muhammad b. Djarir*, [in:] *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, vol. VII, s. 578–579. Więcej na temat Tabariego i jego dzieła: *Al-Tabari: A Medieval Muslim Historian and His Work*, ed. H. K e n n e d y, Princeton 2008; F.A. J a k u b o w s k i *Wstęp*, [in:] A b ũ Ğ a ' f a r M u h a m m a d I b n Ğ a r ĩ r A t - T a b a r ĩ, *Historia proroków i królów. Z dziejów Bizancjum (do połowy VII w.)*, przekł., wstęp, kom. F.A. J a k u b o w s k i, Poznań 2011, s. VII–XLVIII.

³⁶ Ch.F. R o b i n s o n, *A Local Historian's Debt to al-Tabari: The Case of al-Azdi's Ta'rikh al-Mawsil*, JAOS 126, 2006, s. 521–535.

je przerabiali, często usuwając niewygodne fragmenty³⁷. W pracy wykorzystalem również dzieła m.in. Ahmada Ibn Dżabira al-Baladuriego³⁸, Ibn Abd al-Hakama³⁹ oraz Alego Ibn al-Asira⁴⁰.

Niniejsza książka powstała na podstawie pracy doktorskiej, która została obroniona przeze mnie 9 lipca 2013 r.

Szczególne wyrazy podziękowania pragnę złożyć na ręce mojego promotora profesora dr. hab. Mirosława Jerzego Leszki. Bez jego wskazówek, opinii i korekt, dotyczących prezentowanych treści, jak i pomocy w pozyskiwaniu trudno dostępnej literatury oraz umożliwieniu mi nawiązania kontaktów z przedstawicielami światowej bizantynistyki, niniejsza praca nie uzyskałaby obecnego kształtu. Jego nieustająca życzliwość, pomimo wykazywanego przez mnie w niektórych momentach braku wiary w możliwość rozwiązania istniejących problemów badawczych, pozwoliła mi na jej ukończenie w zaplanowanym terminie. Chciałbym podziękować profesor dr. hab. Teresie Wolińskiej, za zainspirowanie mnie do podjęcia tematu relacji arabsko-bizantyńskich na początku mojej drogi badawczej, podczas pisania pracy magisterskiej, jak i dzielenie wspólnych zainteresowań podczas prac nad niniejszą książką. Doktorom Kiryłowi Marinowowi, Pawłowi Filipczakowi i Andrzejowi Kompie dziękuję za wiele cennych rad, zarówno tych, które tyczyły się tematyki przez mnie podejmowanej, jak i bardziej przyziemnych, związanych z meandrami międzynarodowego środowiska bizantynologicznego. Profesorom Maciejowi Koszce i Sławomirowi Bralewskiemu, podobnie jak wszystkim wymienionym tu wcześniej oraz moim młodszym koleżankom i kolegom, Zofii Brzozowskiej i Janowi M. Wolskiemu, dziękuję za stworzenie świetnych warunków pracy w Katedrze Historii Bizancjum i nasze cotygodniowe spotkania katedralne, które niezmiennie były inspiracją do podejmowania kolejnych poszukiwań badawczych.

³⁷ Ch.F. Robinson, *Islamic Historiography*, Cambridge 2003, s. 35–36.

³⁸ Ph.K. Hitti, *Arabic Historiography with Special Reference to al-Balādhuri*, [in:] *Abbas Ahmad ibn Jābir al-Balādhuri, The Origins of the Islamic State*, vol. I, transl. Ph.K. Hitti, New York 1916, s. 1–11.

³⁹ Ch.C. Torrey, *Introduction*, [in:] Ibn ‘Abd al-Ḥakam, *The History of the Conquest of Egypt, North Africa and Spain, known as the Futūh Misr*, ed. C.C. Torrey, New Heaven 1922, s. 1–24.

⁴⁰ M. Ul-Hasan, *Ibn Al-Atthir. An Arab Historian. A Critical Analysis of His Tarikh-al-Kamil and Tarikh-al-Atabeca*, New Delhi 2005, s. 36sq.

Niniejsza praca nie uzyskałaby obecnego kształtu, gdyby nie możliwość wyjazdów zagranicznych do: Uniwersytetu im. Klemensa Ochrydzkiego w Sofii, Centrum Iwana Dujczewa w Sofii, Uniwersytetu im. Arystotelesa w Tesalonice oraz Uniwersytetu im. Jana Ámosa Komenský'ego w Bratysławie. Pomoc pracujących tam bizantynologów oraz uczonych zajmujących się historią Arabów i islamu, w postaci udostępnienia własnych zbiorów oraz dziesiątek rad dotyczących rozwiązania niektórych problemów badawczych, była nieoceniona. Z nieukrywaną przyjemnością i wyrazami wdzięczności jestem obowiązany wymienić w tym miejscu: z ośrodków sofijskich – Georgi N. Nikołowa, który był moim naukowym opiekunem podczas wyjazdu, Angeła Nikołowa, z którym wymieniałem wiele uwag dotyczących podejmowanej problematyki, Pavła Pavloviča, który udostępnił mi swoje przebogate zbiory źródeł i literatury dotyczącej historii Arabów i islamu oraz Donkę Dimitrową, która pomogła mi odnaleźć się w sofijskiej rzeczywistości i pozyskała kontakt do ostatniego z wymienionych uczonych, z Tesaloniki – Hassanowi Badawy'emu, która to znajomość zaowocowała nie tylko pozyskaniem niezbędnej literatury oraz źródeł, ale również udziałem w międzynarodowej konferencji naukowej dotyczącej stosunków arabsko-bizantyńskich, co pozwoliło mi skonfrontować moje opinie z przedstawicielami zagranicznych środowisk bizantynologicznych, jak i współpracą w ramach grantu związanego z tymi samymi zagadnieniami; z Bratysławy wreszcie Martinowi Hurbaničowi, który udostępnił mi własne zbiory poświęcone kwestiom oblężeń Konstantynopola.

Słowa podziękowań chciałbym skierować do pana prof. Jarosława Dudka, który podjął się przygotowania recenzji wydawniczej. Jego wnikliwe uwagi pozwoliły mi na uniknięcie niepotrzebnych błędów i niedociągnięć.

Na zakończenie chciałbym złożyć najszersze wyrazy wdzięczności Moim Rodzicom, Danucie i Ryszardowi oraz Siostrze Blance za wsparcie okazane zarówno podczas przygotowywania książki, jak i w momencie podejmowania życiowych decyzji, które w efekcie pozwoliły mi ją ukończyć.

Cesarstwo bizantyńskie w VII i w początkach VIII w.

Badania nad cesarstwem bizantyńskim w okresie wczesnej ekspansji arabskiej napotykają na podstawową trudność – dość skąpą bazę źródłową, szczególnie bizantyńską¹. O ile w odtwarzaniu postępów inwazji muzułmanów na terytoria bizantyńskie możemy skorzystać z przekazów koptyjskich, armeniskich, czy arabskich², to analizując próby reform administracyjnych w cesarstwie często zdani jesteśmy na rozważania logiczne a nie *stricte* historiograficzne³.

W tej część pracy skupiłem się na kwestiach związanych z przebiegiem arabskiej inwazji na Bizancjum i jej wpływem na funkcjonowanie państwa

¹ R.-J. Lilié, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert*, München 1976, s. XVII.

² O trudnościach w analizie źródeł arabskich i konieczności ich częściowej rehabilitacji w nowoczesnej historiografii pisze: H. Kennedy, *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, tłum. M. Wilk, Warszawa 2011, s. 25–33.

³ Por. wstęp artykułu Johna Haldona, dotyczącego jednej z najbardziej kontrowersyjnych kwestii dotyczących związków pomiędzy administracją bizantyńską a arabską, czyli tzw. jund w Syrii: *Seventh-Century Continuities: the Ajnād and the „Thematic Myth”*, [in:] *The Formation of the Classical Islamic World*, vol. VIII, *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. M. Bonner, Ashgate 2004, s. 95–139.